

MINERVA

ANTHONY D. SMITH

A nacionalizmus és a történészek*

A nacionalizmus története legalább annyira kutatóinak, mint magának az ideológiának és a mozgalomnak a története. Épp azért, mert annyira változékonynak és illékonyknak tűnik, a nacionalizmus csak különböző formákban mutatkozik meg, vagy inkább azokban a formákban, amelyekbe támogatói és kritikusai öntik. Ezért tartják oly gyakran *par excellence* „történelmi mozgalomnak”. Nemcsak az európai történelem egy adott időszakában jelent meg, és nemcsak konkrét történelmi helyzetekben nyilatkozik meg, hanem természetét tekintve is teljesen „történelmi”: különböző közösségek egymásra hatásából eredeztetni a világot, olyan közösségekből, amelyek mindegyikének egyedi tulajdonságai és történelme van, és mindegyik konkrét eredet és fejlődés eredménye.

Am ezen túl is létezik a szónak egy méginkább konkrét értelme, amely alapján mélyen „történelmi” mozgalomnak tekinthetjük a nacionalizmust. A történészek előkelő helyet foglalnak el megalkotói és hívei között, de ők voltak az elsők a nacionalizmus jelenségének felmérésében és megértésében is. Nem meglepő, hogy a történészek ily nagymértékben járulnak hozzá egy ennyire „történelmi” mozgalomhoz, ha figyelembe vesszük azokat az elemeket, amelyek közősek a korai európai nacionalizmusban és a romantika korának történetírásában. Michelet, Burke, Müller, Karamzin, Palacký és sokan mások saját közösségeikben adtak erkölcsi és intellektuális alapot a létrejövő nacionalizmusnak. A filológusok mellett a történészek voltak saját

* A tanulmány eredeti megjelenési helye: Nationalism and the Historians.

In Balakrishnan, Gopal (szerk.): *Mapping the Nation*. London, New York, 1996, Verso.

ambiciózus nemzetük értelmi szerzői és a nemzet tulajdonságainak meghatározói.¹

A történészeket a nacionalizmus legélesebb kritikusai és ellenfelei között is megtalálhatjuk, különösen a második világháború óta. Legtöbbjük tulajdonképpen szkeptikus, ha nem egyenesen ellenséges a nacionalizmus ideológiai követeléseivel szemben. Káros következmények egész sorát tulajdonítják a nacionalizmusnak, az abszurd társadalmi és kulturális politikától kezdve a totalitárius terrorig és a globális destabilizációig. Ez az attitűd a jelenség természetével kapcsolatos számos, széles körben elterjedt feltevés eredménye. A történészek általában tanként, elvként vagy jogalapként tekintenek a nacionalizmusra; mindezidáig sokkal inkább a nacionalizmust látták, mint a képzeletét használó nemzetet – néhány kivételtől eltekintve. Ezt a doktrínát vagy elvet gyakran rögeszmének tekintik, hajtóerőnek, amely számos áruhájában is változatlan marad. Avagy a nacionalizmust a „nemzeti érzéssel” azonosítják, a nemzethez való tartozás, az azzal való azonosulás érzéseként. Ekkor úgy tekintenek a nemzetre, mint amely a melegség, erő és stabilitás egyéni és kollektív szükségleteit nyújtja, amelyek sokkal nagyobb fontosságra tesznek szert, miután a családi és a szomszédsági kapcsolatok fellazulnak. Ebben az értelemben a nacionalizmus funkcionális szerepet tölt be a modern kor társadalmában.²

Ám mindezt drágán meg kell fizetni. A kritikus történész számára az embereknek semmi okuk sincs arra, hogy miért ne akarnának együtt élni, dolgozni és egy kormányzat alá tartozni, például valamilyen kulturális kötelék vagy közös történelmi tapasztalat alapján; és lehet, hogy előnyösebb ha saját közösségük képviselői kormányozzák őket, és nem mások. Azonban ezt a liberális doktrínát nem szabad összekeverni a nacionalizmus kontinentális és romantikus változataival, amelyek olyan megváltoztathatatlan közösségek tagjaiként kezelik az egyéneket, amelyek csak akkor lehetnek szabadok, ha önmagukat kormányozzák.³ Az ilyen tan mindenkire katasztrófát hoz, különösen az etnikailag vegyes területeken, ahol csak fokozza a meglévő különbségeket és a hosszú múltra visszatekintő ellenségeskedést. Általánosságban tehát a nacionalizmus összetett jelenségének történelmi felfogása a terület meglehetősen szűk értékelésén és a magyarázat hasonlóan jellegzetes módján alapul. Ez utóbbi nagyrészt kontextuális, pszichológiai és difuzionista. Azzal, hogy a nacionalizmust és a mozgalomra jellemző fogal-

makat az európai gondolatvilág és történelem kontextusába helyezi – legalábbis ami a nacionalizmus gyökereit illeti –, (szerintem jogosan) ragaszkodik ahhoz, hogy ezeket a fogalmakat és gondolatokat csak ebben a történelmi keretben lehet megérteni. Mivel a modern Európa tanúja volt saját közösségei, gazdasága és politikai rendje összeomlásának, a nacionalizmus lelki előnyei és aspektusai kerültek előtérbe, és különös figyelemben részesülnek azok a funkciók, amelyeket a dezorientált egyének és a lakóhelyüket elhagyó közösségek esetében lát el. Végül pedig a nacionalizmus Ázsiába, Afrikába és Latin-Amerikába történt átterjedését magyarázó, közkedvelt elv az utánzás és a reakció keveréke: az elitek, kiváltképp az értelmiségiek elfogadják, és a helyi viszonyokra alkalmazzák a nemzet és a nemzeti újjáéledés nyugati gondolatait. A nacionalizmus az európai imperializmus és gyarmatosítás konkrét körülményei között virágzik, de terjedése nagyjából önműködő és ön-újratermelő, miután az értelmiségiek egy szűk rétege megjelent a fogadó országban.⁴

Az utóbbi időben két új szempontja vált világossá annak, ahogyan a történészek a nacionalizmust értelmezik; olyan szempontok, amelyeket a rokon tudományok művelői is osztanak. Az első a nemzet konstruált természetére vonatkozik. Nemcsak tisztán esetlegesnek és logikailag tarthatatlannak tartják a nacionalizmust, hanem maga a nemzet – a nacionalizmus minden törekvésének tárgya – is mesterséges; a társadalmi és kulturális szerveződés olyan fogalma és modellje, amely a hatalomra törekvő és a politikai harc eredményeit élvezni kívánó önjelölt nacionalisták munkálkodásának eredménye. A nemzet kitalált kategória, nem gyökerezik sem a természetben, sem a történelemben. Ez a második egy új jellemzőhöz vezet: a nemzetek és a nacionalizmus modernségéhez. Az a múlt, amelyre a nacionalizmus hivatkozik, mitikus: csak a nacionalisták és követőik fejében létezik, még akkor is, ha nem cinikusan, a jelenkori politikai célok érdekében találják ki. A nemzet a nacionalista siker pillanatától létezik: tisztán modern fogalom, és olyan viszonylag modern folyamatok eredménye, mint a bürokrácia, a szekularizáció, a forradalom és a kapitalizmus. Itt a történész elemzése közelít a politológuséhoz, a szociológuséhoz és az antropológuséhoz, azzal a kivétellel, hogy a történész eléggé biztosan a 18. század utolsó negyedére, a 19. század első évtizedére teszi a nacionalizmus ideológiájának és mozgalmának kezdeti megjelenését, arra a korszakra, amely Lengyelország három részre szakadásától és az amerikai függetlenségi háborútól a francia forradalomra és a napóleoni hódításokra adott po-

rosz és német reakcióig terjed.⁵

Három történelmi válasz a nacionalizmusra

Tárgyuk és saját szakmai világlátásuk történelmiségének ismeretében meglepő lenne, ha a történészek nem felelnének meg annak az általános tudományos mintának, amely szerint közeli kapcsolat van aközött, ahogy a tudósok jellemzik a nacionalizmust, és saját, illetve közösségük *Sitz im Lebenje* között; az ebből következő különbségekkel együtt, amelyek abban figyelhetők meg, hogy a történészek egyes nemzedékei és csoportjai milyen alapeljéssel ruházzák fel a nacionalizmus és a nemzet fogalmait. Ránézésre megmutatkozik ez a történészeknek és másoknak is a 19. századi nacionalizmusra adott korai reakcióiban.

A nemzeti gondolat korai történészei az egyéni szabadság biztosítékként tekintettek a nemzetre. Ez természetesen Michelet *A francia forradalom történelmi szemlélete* című művében kifejtett álláspontja – a 19. század közepén írva Michelet megerősítette Rousseau látomását a természethez és az emberi szociabilitáshoz való visszatéréséről. „Franciaország spontán megszerveződése”, amely 1789-ben született meg, a testvériség korát hozta el, „az Isten jelenlétében testvériségre lépő Emberét”, ahogyan Michelet fogalmazott. A testvériségben „már nincsenek gazdagok és szegények, nemesek és közemberek; csupán egyetlen általános társaság és a közös rendelkezések vannak; megszűntek a társadalmi különvélemények és veszekedések; az ellenségek kibékültek; és az ellentétben álló szekták, hívők, filozófusok, protestánsok és katolikusok ... mind testvérként tekintenek egymásra”.⁶

A hazaszeretetnek ez a vallása egyben az ember imádata, és a francia és európai történelem hajtóereje is. Hisz „Franciaország a gyermek, a konföderáció ünnepének oltárán, körülötte gyülekezik az egész világ. Benne, a nemzetek közös gyermekében, egyesülni látják magukat ...”, és Michelet Olaszországot, Lengyelországot és Írországot emeli ki olyan országgként, amelyek nacionalista mozgalmai Mazzini Fiatal Európa mozgalmához tartoznak, amelyek még a forradalom idején is testvéri rokonszennvel viseltettek Franciaország iránt, megmutatva, micsoda ereje is van a modern történelem egyik gondolatának.

Az 1880-as évekre, Elzász-Lotaringia 1871-es elvesztését követően a nacionalista elvek mélyen gyökeret eresztettek a francia politikába. Azzal,

hogy szembeállította az önkéntes történelmi szolidaritás elvét a szerves etnolingvisztikus egységgel, mint a nemzet alapjával, Renan hű maradt a liberális szellemiséghez. „A nemzetek” – írta – „nem örökkévalók: volt kezdetük és egyszer végük is lesz. Vélhetően az európai konföderáció lép majd helyükbe, csakhogy ez a törvény nem annak a századnak a törvénye, amelyben élünk. Napjainkban a nemzeteknek léte üdvös, sőt szükséges. Létük biztosítja a szabadságot, mely elveszne, ha a világot egyetlen törvény, egyetlen vezér kormányozná.” Renan számára a szabadság szellemét leginkább a nemzet olyan meghatározása testesítette meg, amely szociálpszichológiai, s ami visszautasít mindenfajta redukciót, legyen az biológiai, nyelvi, gazdasági vagy földrajzi. „Ne feledkezzünk meg arról az alapelvről, mely szerint az ember értelmes erkölcsi lény, mégpedig annak előtte az, hogy be lenne ebbe vagy abba a nyelvbe zárva, hogy ennek vagy annak a fajnak tagja, ennek vagy annak a kultúrának részese lenne.” Így: „A nemzet lélek: szellemi alapelv... Az egyetlen roppant szolidaritás, melynek lényeges alkotóelemét jelentik azok az áldozatok, amelyeket őseink hoztak és azok, amelyeket mi vagyunk készek meghozni a jövőben. Feltételezi a múltat; de a jelen a foglalat, ama kézzelfogható tény következtében, hogy valamennyien világosan kifejezzük szándékunkat: folytatni kívánjuk a közös életet. Egy nemzet léte mindennapos népszavazás, mint ahogy az egyén léte az élet folyamatos igenlése.”⁷

Abbéli próbálkozásában, hogy hű maradjon a liberális elvekhez, szemben von Treitschke militarizmusával és faji nacionalizmusával, Renan valószínűleg eltúlozta a nemzet voluntarista vetületét. Amit igazából meg szeretne erősíteni, az a politika és a közös történelem elsőbbsége a nemzetek létrejöttében és jellemzőiben. Szemben a Kelettel, Nyugat-Európa a Karoling Birodalom hanyatlása után különböző nemzetek felemelkedésének lett tanúja, amelyek különböző lakosságok összeolvadásával alakultak ki. „Már a tizedik századra – állítja – Franciaország minden lakosa francia. A franciaországi népesség közti faji különbségek gondolatának, a Capet Hugo utáni írónál és költőknél már nyoma sincs. A nemes és nem nemes (vilain) közti különbséget a lehető leghatározottabban hangsúlyozzák, de az emberek közti különbségben semmi szerepe az etnikumnak.” Renan számára a lényegi kérdés társadalmi és pszichológiai: közös tapasztalatok és közös emlékek (és közösen elfelejtett dolgok). Nem magyarázza meg, a Nyugat miért fejlesztett ki olyan nemzetet a közös tapasztalatok és a szelektív emlékezés

talaján, amelyről Renan azt gondolja, hogy új a történelemben, míg a Keletnek nem sikerült ez, és megtartotta az etnikai elkülönülés mintáját.

A nacionalizmus burjánzására adott konzervatívabb reakciót láthatunk Lord Acton esszéjében, amely Mazzini politikai nemzetiség ideálját kritizálja, és amelyet úgy jellemez, mint a politikai idealizmus egyik megnyilvánulását. Míg a libertáriánus nemzetiség angol koncepciója 1688-ra tekint vissza, és „sokféleségre és nem uniformításra, harmóniára és nem egységre” törekszik, addig a faji kollektív nemzetiség francia ideálja 1789-ből táplálkozik, és „felülírja a lakosok jogait és vágyait, fiktív egységbe foglalja szétartott érdekeiket; számos hajlamukat és kötelességüket feláldozza a nemzet magasabb érdekében, és eltípor minden természetes jogot és elfogadott szabadságjogot saját maga érvényesítése érdekében”. Acton számára a nemzeti egység elmélete „a nemzetet a despotizmus és forradalom forrásává teszi”; ugyanakkor a szabadság elmélete „az önkormányzat bástyájának és a túlzó államhatalom legvégső határának” tekinti azt.⁸

Ebből következik, hogy Acton számára a többnemzetiségű birodalmak felsőbbrendűek a nemzeteknél, így az Osztrák Birodalom felsőbbrendű, mint Franciaország. „Az az állam, mely nem képes különböző fajok követelését kielégíteni, maga fölött mond ítéletet; az az állam, mely azon igyekszik, hogy semlegesítse, magába olvassza vagy elűzze őket, saját életerejének forrását pusztítja; az az állam, mely nem fogadja be őket, az önkormányzat legfontosabb feltételétől fosztja meg magát. A nacionalizmus elmélete ezért történelmi visszalépésnek tekinthető.”

Arra jut, hogy „a nacionalizmus nem a szabadságot vagy a prosperitást célozza meg, hanem inkább feláldozza azokat, hogy a nemzet váljék az állam keretévé és mértékévé. Pályáját anyagi és erkölcsi romlás kíséri, csak azért, hogy egy vadonatúj agyszülemény az isteni mű és az emberiség érdekei fölé emelkedhessen.”

Tulajdonképpen Acton kissé áthelyezi célpontját a nemzetiség francia elméletéről magára a nemzetre. Ám minket az érdekel, hogy Acton itt konstruált természetűnek tekinti a nemzetet. Nemcsak kevésbé fontosak az általa támasztott követelmények, mint a hagyományos tekintély vagy az egyéni szabadság követelményei, hanem valójában kinövése, terméke annak, hogy az állami abszolutizmus tagadja a közösségi jogokat. Acton az itáliai egyesítési mozgalomra reagál; innen van nála a nemzetiség központi helye, és az egység, semmint az utódlás elmélete. Érvei és történelmi elemzése is a 19. század kö-

zépén tapasztalható kontinentális fejlődéshez kötődnek; leszámítva azt a meggyőződését, hogy a nemzet mesterséges és modern dolog, a jelenkor afrikai vagy ázsiai országaiban kevés lelkesedésre találna gondolataival. Mégis, mögöttes feltételezései ma is inspirálják a tudományos elemzéseket. Nem minden konzervatív reakció volt ennyire ellenséges a nacionalizmussal szemben. Max Weber társadalomtörténész és német nacionalista a nemzeteket konfliktuscsoportoknak és egyedi kulturális értékek hordozóinak tekintette. Renant visszahangozva Weber kijelenti: „A nemzet közösségi érzés, amely megfelelően saját államában nyilvánulna meg; így a nemzet olyan közösség, amely saját állam létrehozására törekszik.”⁹ A nemzet azoknak a kulturális értékeknek is középpontja, amelyek meghatározzák egyediségét:

„A ‘nemzet’ jelentőségét ugyanis azoknak a ‘kultúrjavaknak’ a fölényével vagy egyenest pótolhatatlanságával szokták összekapcsolni, amelyek csakis a sajátos mivolt ápolásával őrizhetők meg és fejleszthetők tovább”¹⁰

Akárcsak az eddig elemzett történeszek, Weber sem adott történelmi magyarázatot a nacionalizmus felemelkedéséről, bár úgy tűnik, arra törekedett. Csupán az etnikumról, a nemzetről és a nacionalizmusról szóló részleteket találunk a *Gazdaság és társadalom* című művében, amelyekből kiviláglik, hogy a témát alapvetően „politikai” szempontból közelíti meg. Ugyanis Weber nemcsak úgy gondolta, hogy a modern világban az államnak és a nemzetnek szüksége van egymásra, ahogy a bürokraták és értelmiségiek, e két fogalom megfelelő letéteményesei is gondolják, hanem azt is, hogy a politikai cselekvés mindenekelőtt az, ami az etnikai közösségeket nemzetté változtathatja, amint azt Weber számára Elzász esete, annak francia politikai emlékeivel együtt oly világosan megmutatta. Az ő szavaival: „Ennek alátámasztására elég végigmenni a kívülállóknak csupán triviális emlékeket ébresztő, ám az elzásziak számára fennkölt emlékeket idéző relikviákban gazdag kolmári múzeumon; vannak itt trikolórok, tűzoltó- és katonasíkok, Louise Philippe által kibocsátott rendeletek és mindenekelőtt forradalmi relikviák. A közös politikai és közvetve egyben – a tömegek által a feudalizmus megsemmisítésének jelképeként nagyra értékelt – közös társadalmi sors hozta létre ezt a közösséget. E közösség legendái a primitív népek hősi mondáit helyettesítik.”¹¹

Nem lehetünk biztosak abban, Weber mennyire tekintette modernnek, esetleg kitalált vagy mesterséges jellegűnek a nemzeteket. Munkájában – talán először – találkozunk az etnikum és a nacionalizmus közötti kapcsolat

problémájával, amely próbára tett jó pár későbbi tudóst is. Ez az érdeklődés azonban távol áll a 19. századi nacionalizmusra adott harmadik tipikus választól, a szocialista és marxista történelmi értékeléstől. Nem mintha Marx vagy Engels módszeres figyelmet szentelt volna a jelenségnek; szemléletüket a külpolitikáról szóló cikkeikben, forradalmi röpirataikban vagy esszéikben mellékesen elejtett utalásokból kell kihámozni.¹² Mindamellett főbb vonalaiban világos a marxista történészekre hagyományozott örökségük: a nemzetek nyelven és természetes együtttézésen alapuló közösségek, amint azt Engels megfogalmazta; a nagy vagy vezető nemzeteket, amelyek legtávolabb jutottak a kapitalizmus útján, támogatni kell az olyan reakciós abszolutista államokkal szemben, mint a cári Oroszország, vagy a kis, hátramaradó nemzetekkel szemben, mint Szerbia vagy Csehország; a munkásosztálynak „nem fűződik érdeke az anyaföldhöz”, bár harcát elsősorban saját nemzeti burzsoáziája ellen kell megvívnia; és a nacionalizmust csak ott támogathatják a szocialisták, ahol az a feudalizmus vagy – ahogyan Írországban – a burzsoá uralom bukását sietteti. Amihez Engels Lengyelország apropóján hozzáteszi: a nemzeti függetlenség a társadalmi fejlődés előfeltétele, és – amint azt Hegel állította – csak azok a nemzetek lesznek képesek erre a jövőben is, amelyek a múltban saját államot építettek, és ezért érdemlik meg a szocialisták támogatását.¹³

Később a marxista történészekre maradt, hogy ezeket a tisztán „instrumentális” álláspontokat megfogalmazzák, és történelmi terminológiában próbálják megérteni a nemzetek és a nacionalizmus jelenségét. Kautsky, Lenin és Luxemburg vitáik ellenére terjesztették ki a kelet-európai nacionalizmusok alapvetően „instrumentális” elemzését, vagyis azt az elemzést, hogy a nacionalizmus eszköz a feudális és burzsoá osztályok kezében, és eltért a proletárforradalomtól, bár Lenin hajlamos volt engedményekre a kelet-európai nacionalizmus valóságával szemben, amellyel meg kellett békülnie.¹⁴ Az viszont Karl Rennerre és Otto Bauerre maradt, hogy a nacionalizmus teljesebb marxista magyarázatával szolgáljanak.

Természetesen az ő állításai is programatikusak voltak. Úgy készítették az elemzést, hogy megfeleljen az osztrák szociáldemokraták azonnali szükségleteinek, akik épp a multinacionalizmus kérdésével szembesültek a birodalomban és a pártban is. Nem területhez kötött megoldásaik, perszonális és kulturális nemzetiségi koncepcióik alátámasztásául Renner és Bauer a nemzet olyan definícióit fogadták el, amelyek eltávolították őket

Marx és Engels politikai és területi koncepcióitól. Különösen Bauernél a nemzet „sorsközösség”, saját karakterrel és kultúrával. Materiális tényezők alakították ki, de a közös történelem és kultúra, valamint ezek közvetítése az osztálykötelékeknél is erősebbé tette a nemzeti kötelékeket. Bauer ugyanakkor ragaszkodott ahhoz, hogy az egyének joga van megválasztani kulturális nemzetiségét, amint ez utóbbi fokozatosan kialakult. A németek esetében Bauer a nemzeti közösséget az elszigeteltségben élő és egymással mindent megosztó törzsi hordára vezette vissza. A mezőgazdasági termelésből következő letelepedéssel a horda egyes részei leszakadtak vagy beleolvadtak más csoportokba; központi szára pedig a középkorban felszabdaldódt az osztályhatárok mentén, amikor a bárók és a papság alkotta az igazi nemzetet. Később a városok felemelkedésével és egyfajta pénzgazdaság létrejöttével fokozatosan kitágították azt a polgárság és a tanult középosztály hozzáadásával; most pedig a szocializmus továbbszélesítette a nemzet bázisát a munkásosztály bevonásával. Ebben a szellemben követelte az Osztrák Szociáldemokrata Munkások Pártjának brünni kongresszusa 1899-ben a „nemzetiségek demokratikus szövetségi államát”, amely a nemzetiségekre területi jogok nélküli kulturális–történelmi közösségekként tekintett.¹⁵

Tipológiák és értékelések

Talán Bauer tanulmánya az első teljes tanulmány a nacionalizmusról, legalábbis történelmi szempontból, habár politikus tanulmány, amelyet nagyon konkrét politikai körülmények hívtak életre. A nacionalizmusnak mint politikai és ideológiai mozgalomnak és mint saját jogán tanulmányozható tudományos tárgynak a növekvő fontosságát tükrözi. Az 1920-as években történt, hogy Carlton Hayes és Hans Kohn megkezdte a nacionalista ideológiák alapos boncolgatását, és változatait megpróbálta meghatározott, visszatérő típusokba rendezni. Hayes munkája talán az első, amely inkább semleges álláspontot foglal el, olyan, amely meg akarja különböztetni a nacionalista ideológia különböző vonulatait. Ha a humanitárius, jakobinus, liberális és később a gazdasági és az integráns nacionalizmus tőle származó megkülönböztetése konkrét tendenciák vagy példák helyett tiszta típusokat ír is le, mégis érzékennyé tesz bennünket a nacionalista ideológia összetettségére. Emellett arról is árulkodik, hogy az analitikus diskurzus mögé rej-

tözve a nacionalizmus teljes történetének első szakaszolása mégiscsak moralista szempontú.¹⁶

Egy befolyásosabb tipológia, Hans Kohn dichotómiája (nyugati, voluntarista és keleti, szerves nacionalizmus) szintén a háttérben megbúvó erkölcsi célokról árulkodik. Kohnnál az angliai, franciaországi és amerikai nacionalizmus optimista és pluralista. A társadalmi szerződés terminusával fogalmazva: a társadalmi fejlődéssel válaszolt a felemelkedő középosztályok politikai közösségi törekvéseire. A Rajna túloldalán azonban, továbbá kelet felé haladva Oroszországban és Ázsiában, a társadalom visszamaradottsága és a középosztályok gyengesége egy sokkal inkább érzelmi és tekintélyelvű nacionalizmust hozott létre, amely a kisenemességen és az értelmiségen alapul, és a tömegek ösztöneihez (folk instincts) szól. Később Kohn „individualista” és „kollektivista” alkategóriákra osztotta a nyugati típust, amelyek az angolszász országokban illetve Franciaországban találhatóak meg.

Amint azt ez az utolsó különbségtétel sugallja, inkább a nacionalizmus ideológiája, semmint a mozgalom vagy a közösség képezi Kohn érdeklődésének tárgyát. Ez egybeesik azzal, ahogy mi jellemeztük a legtöbb történész képét a nacionalizmusról, és azokat a morális aggályokat is kifejezi, amelyek gyakran a kutatás mozgatórugói voltak, azaz olyan aggodalmakat, amelyek érthetően súlyosak voltak a második világháború alatt, amikor Kohn megírta fő tanulmányát. Kohn azonban mégis kísérletet tesz arra, hogy ideológiai típusait összekapcsolja azok társadalmi környezetével, bár valamelyest nyersen teszi ezt; és hogy a görögöknél, a zsidóknál és másoknál megmutasson valamennyit abból a premodern csoportérből, amely a modern nacionalizmus létrejöttéhez vezetett. Más szóval Kohn „modernizmusát” (a nemzetek és a nacionalizmus teljes modernségébe vetett hitét) színezi, hogy ideveszi a premodern etnikai motívumokat; és ez ugyanakkor magába foglalja azt is, hogy a „nemzeti érzésnek” más szerepe van, olyan szerepe, amely nem egyedül a nacionalista ideológusoknak tulajdonítható. Tulajdonképpen már egy futó pillantás révén is kiderül, hogy Kohn sok-sok könyve nemcsak a konkrét nacionalista ideológiák részletes elemzését tartalmazza, mint amilyen a pánszlávizmus, hanem a jakobinus Franciaországban, a 19. századi Németországban és a koramodern Svájcban fellelhető szélesebb „nemzeti tudat” társadalmi és politikai körülményeit is megvizsgálja.¹⁷

Úgy tűnik, ez a szélesebb értelemben vett tudat Edward Hallett Carr *Nationalism and After* [A nacionalizmus és ami utána jön] című rövid tanulmányának is a tárgya.¹⁸ Carr nem teljesen negatívan közelíti meg a nacionalizmust: „a nemzeti gondolat és érzés, a politikai és kulturális hagyomány azon közösségének fejlődéséről” beszél, „amely a nacionalizmus konstruktív oldala”. Általában azonban Carr – akárcsak Acton, akit tanulmánya elején idéz –, az individualizmus és a demokrácia, a szabadság és az egyenlőség tagadásának látja a nacionalizmust; ennek ellenére a nemzetnek történelmi csoportként „helye és funkciója van a szélesebb társadalomban”, s nem engedhető meg, hogy egy egymástól függő regionális- vagy világrend átvegye a helyét.¹⁹

Történelmi leírásában Carr a nacionalizmus három korszakát különbözteti el; a korai modern korszakot, amelyben az új nemzeti egységet a monarcha személye testesítette meg, ahol a nemzetközi kapcsolatok csupán a dinasztikus államok érintkezését meghatározó szabályokra korlátozódtak, és amelyben a „merkantilizmus” volt a jellemző gazdaságpolitika; a francia forradalom időszakától 1914-ig, amikor a Rousseau-tól származó népi és demokratikus politikai nacionalizmust elterjesztették egész Európában egy, a szabadkereskedelemre, expanzióra és London pénzügyi uralmára alapuló nemzetközi gazdasági rend égisze alatt; és végül a 19. század végétől a második világháborúig terjedő korszakot, amely tanúja volt a tömegek teljesen szocializált nemzetekbe való tagolódásának, a növekvő gazdasági nacionalizmusnak, és az európai nemzetek elszaporodásának, ami totalitárius rezsimekhez és totális háborúhoz vezetett. Carr bízik abban, hogy a nacionalizmus vonzereje visszájára fordul; az, hogy nem engedi meg a megújuló antikolonialista nacionalizmus vagy az európai és harmadik világbeli szakadár nacionalizmusok hullámát, megint csak metsző elemzésének erkölcsi és teleologikus alapját mutatja, illetve Európa-központúságát is. Ismerve az 1939–45-ös háborúban kockán forgó kérdések hatalmas fontosságát és Carr saját társadalmi helyzetét, ez szintén nem meglepő.²⁰

Amíg a fasizmust a nacionalizmus logikái végpontjának lehetett tekinteni, az erkölcsi folyamat terminusaiban végzett elemzés és szakaszolás értelmetlennek tűnt. Ám abban a pillanatban, amint egyesek elkezdtek egy globálisabb és kevésbé moralizáló álláspontra helyezkedni, amely megkülönböztette a fasizmust a nacionalizmus különböző fajtáitól, kezdtek elégedetlenek lenni a kronologikus tipológiákkal. Így korai munkájában Louis

Snyder egy eléggé megszokott, négy szakaszos felosztást választott, amint az itt látható:

- 1815 – 1871: „integratív” nacionalizmus
- 1871 – 1900: „bomlasztó” nacionalizmus
- 1900 – 1945: „erőszakos” nacionalizmus
- 1945 – ?: „jelenkori” világméretű nacionalizmus.

Későbbi munkáiban Snyder a földrajzi tipológia mellett dönt, amelybe az európai „osztódó” nacionalizmus, az afrikai faji fekete nacionalizmus, a közel-keleti politikai-vallási nacionalizmus, az oroszországi messianisztikus nacionalizmus, az Egyesült Államokban megtalálható „olvasztótégely” és az ázsiai antikolonialista nacionalizmus, illetve a latin-amerikai populista változat tartozik.²¹ Nem világos, hogy az ilyen általános és szükségszerűen átfedéseket tartalmazó regionális típusok jók-e bármire is azon kívül, hogy megmutatják, mennyire elterjedt a nacionalizmus világszerte, azonban arra mindenesetre megfelelnek, hogy korrigálják a korábbi tipológiák Európa-központúságát.

A geopolitikai fókusznak ez a változása számos történész és mások által javasolt tipológiában feltűnik, amelyek az európai tapasztalatokat a harmadik világgal vagy egyes részeinek tapasztalataival állítják szembe. Itt említhetjük meg Kenneth Minogue tipológiáját az európai „etnikai”, pán- és diaszpóranacionalizmusról, és az „alulfejlett” harmadik világbeli nacionalizmusról²²; John Plamenatz különbségétét a magas szintű kulturális és oktatási erőforrásokkal rendelkező nemzetek között, mint amilyenek a 19. századi németek és olaszok voltak, és a szegényes kulturális erőforrásokkal rendelkezőkről, mint amilyenek a szlávok és afrikaiak, akiknek nacionalizmusa emiatt imitatív és versengő²³; illetve ide tartozik az E. K. Francis-Meineckétől átvett különbségétetele a közös származás és identitás hitén alapuló etnikai nemzetek és nacionalizmus, valamint a közös adminisztratív és katonai intézményeket, illetve területet és mobilitást használó „demotikus” nemzetek között.²⁴

Ezeknek az újabb tipológiáknak talán a legbefolyásosabbika Hugh Seton-Watson különbségétetele egyrészt a „rég, folyamatos nemzetek”, mint például az angolok, a franciák, a kasztíliaiak, hollandok, skótok, dánok, svédok, lengyelek, magyarok és oroszok; másrészt pedig a szerbek, horvátok, románok, arabok, afrikaiak, indiaiak „új” nemzeti között, akiknek nemzetudata a nacionalizmus terjedését követte és nagyjából annak a terméke; az-

tán pedig ez utóbbi kategórián belül három fajta nacionalista mozgalom megkülönböztetése az elszakadásra törekvő, irredenta és „nemzetépítő” nacionalizmusok között. *Nations and States* [Nemzetek és államok] című munkájában²⁵ Seton-Watson ezeket a különbségtételeket (amelyeket Tilly is használt a nemzetépítéssel kapcsolatban) történelmi példák sorával illusztrálja. Ezek a példák megközelítésének rendezését szolgálják, amelyben az érdeklődés a nacionalizmusról, mint ideológiáról a nemzettudat kialakulását elősegítő folyamatokra tevődik át, olyan folyamatokra, mint a földrajz, az állam, a vallás és a nyelv.²⁶

A nemzetek mint nacionalista konstrukciók

Mint említettem, a történészek általában összefüggéseiben szeretnék megérteni a nacionalizmust, vagyis azoknak a jelentéseknek a megértésére törekszenek, amelyeket a résztvevők a nemzetnek tulajdonítanak. Ezért a magyarázatra gyakorta olyan próbálkozásként tekintenek, amelynek az a célja, hogy először is megragadja a nacionalista gondolat és élmények különböző hagyományait, és másodsor azt, ahogyan ezeket a hagyományokat más népek körében terjesztik. Ennek a próbálkozásnak egyik példája Salo Baron kitűnő elemzése a nacionalista tapasztalatok válfajairól – legalábbis Európában –, amelyeket különböző vallásos hagyományokkal – a protestantizmussal, a katolicizmussal, az ortodox cezaropapizmussal és a judaizmussal – való viszonyukban mutat be. Ha a nemzetek modernek, és nagyjából a nacionalisták munkálkodásának és gondolatainak eredményei, ez utóbbiakat csak olyan konkrét hagyományok összefüggéseiben lehet megérteni, amelyekben a vallás játszotta a domináns szerepet. Bármennyire is világi a nacionalista tan, létező sokféleségének teljességét nem lehet megérteni ezen a vallásos kereten kívül, amint azt több esettanulmány is megmutatta.²⁷ A második fajta próbálkozás egyik példája Trevor-Roper magyarázata Németország, Olaszország és Magyarország történelmi nacionalizmusának elterjedésére másodlagos nacionalizmusként a cseh, lengyelek és zsidók körében. Függetlenül attól, hogy érvényes-e maga a különbségtétel, további magyarázatot kíván a kelet-európai értelmiségek utánzó szerepe, akik ugyan nyugatellenesek, de átveszik annak nacionalista gondolatait. Miért pont ezek a gondolatok bizonyulnak ennyire vonzóknak, és mivel magyarázható az értelmiségiek vezető szerepe?²⁸

Mindkét kérdésre találunk egy lehetséges választ Elie Kedourie munkájában, méghozzá olyan választ, amely a vallási hagyományoknak juttat meghatározó szerepet. Első tanulmányában Kedourie arra törekedett, hogy kontextusában értse meg az európai nacionalizmust, attól kezdve, hogy azt kitalálták a 19. század Németországában, egészen addig, ahogy a helyi értelmiségiek elterjesztették Kelet-Európában és a Közel-Keleten. Azzal, hogy inkább a nacionalizmus változataira, semmint a nemzetek növekedésére koncentrált, Kedourie a Descartes-tól Kantig és Fichtéig terjedő európai filozófiai hagyomány különös érdeklődésre számot tartó kérdéseire és a német nyelvű értelmiségiek elidegenedésére vezeti vissza a sokszínűség, az akarat autonómiájának, a nyelvi tisztaság gondolatainak kifejlődését. Az a kontextus tehát, amelyben a francia forradalom példája és a német romantikusok eszményei megragadták a csalódott ifjak képzeletét, konkrétan modern és európai volt, és együttjárt vele olyan hagyományos közösségek, mint a család és az egyház, illetve a hozzájuk tartozó politikai szokások felbomlása. Itt láthatóvá válik a szociálpszichológiai alap: a nacionalista mozgalmakra, hangzik Kedourie érvelése, úgy tekintenek, mint amelyek szükségletet elégítenek ki, hiányt pótolnak. Legegyszerűbben megfogalmazva: azt a szükségletüket elégítik ki, hogy mindannyian egy koherens és stabil közösségbe tartozzanak. Vagyis a nacionalizmust itt úgy kezeli, mint egy olyan kor szellemének eredményét, amelyben a régi közösségek és hagyományok a felvilágosodás tanainak estek áldozatául, és amelyben a megzavarodott ifjak hovatartozási igényük kielégítésére vágytak.²⁹

Egy későbbi munkájában, a *Nationalism in Asia and Africa* [Nacionalizmus Ázsiában és Afrikában] címűben Kedourie két irányban terjesztette ki ezt a szigorúan „modernista” elemzést. Az első a területi és szociológiai irány volt. Abbéli igyekezetében, hogy megmagyarázza, miért adoptálták a nacionalizmus nyugati eszményét az afrikai és ázsiai bennszülött elitek, Kedourie egy diffuzionista modellt fejlesztett ki, amelyben a nyugati intézményeket és eszményeket is az a csoportta szervező hatás terjesztette el, amely a modernizáló gyarmatosításnak és a bennszülött értelmiségiek nyugati oktatásának köszönhető, illetve annak, hogy ez utóbbiak aztán saját szülőföldjükön diszkriminációt szenvedtek el a gyarmati fennhatóságtól; Kedourie különösen Surendranath Banerjea, Edward Atiyah és George Antonius példájára hivatkozik. Az utánzás itt a pszichológiai megbántottsággal társul, amiért a nyugat társadalmilag visszautasítja őket. Másfelől

az eredeti elemzés időben visszafelé kiterjedt. Azzal, hogy visszatértek a „sötét istenek imádatához”, az afrikai és ázsiai értelmiségiek mindezek ellenére nemcsak az európai értelmiségiek historicizmusát utánozzák, hanem még forradalmi chiliasmusukat is, hitüket a világ tökéletesíthetőségében, amelynek gyökerei az ezeréves keresztény királyság látomásáig nyúlnak vissza. Amikor Kedourie eredetükig követi a nacionalista eszméket – Joachim de Fiore, a ferences spiritualisták vagy a münsteri anabaptisták tanításáig, akiknek tevékenységét Norman Cohn olyan élénken örököltette meg –, a következtöket állítja: „Röviden azt mondhatjuk, hogy a nacionalizmus mozgatórugója Ázsiában és Afrikában ugyanaz a világi hit az ezeréves királyságban, amely Európában alakult ki és emelkedett fel, és amely szerint a társadalmat egy maréknyi látnok akarátának vetik alá, akiknek a vízió megvalósításához le kell rombolniuk minden határt a magán- és közsféra között.”³⁰

Ennek a konkrét nacionalista vonulatnak a követésecor Kedourie nem azt akarja sugallni, hogy a nemzetek és a nacionalizmus nem kifejezetten modern jelenségek, vagy hogy azoknak a nacionalista értelmiségiek képzeletében és cselekedetein túlnyúló történelmi gyökereik lennének. A különböző történelmi hagyományok tisztelete ellenére egyrészt arra helyezi a hangsúlyt, hogy a nacionalizmus olyan tanítás, amely a rothadó hagyományos közösségek helyébe a nemzetet emeli, másrészt pedig a modern, nacionalista értelmiségiek tetteire, amelyeket ők a modern nemzetek és nacionalizmusok létrehozóiként és forradalmi részvevőiként hajtanak végre.³¹

Az ilyen értelemben vett modernség és a nemzet „konstruált” voltának gondolatát széles körben osztja az összes jelenkori történelmi iskola és egyéb tudományok művelői is. John Breuilly például a nacionalizmus definícióját a mozgósításra, a koordinálására és az államhatalom megszerzésének legitimálására használt politikai érvekre szűkíti le. Ezek az érvek feltételezik a nemzet létezését annak saját, különös tulajdonságaival, a függetlenség keresésével, és azzal, hogy az minden más érdekkal vagy értékkel szemben elsőbbséget élvez. Az ilyen tanítás az államhatalommal szemben alakul ki, és a civil társadalom mozgósításának és koordinálásának alapja lesz Európa koramodern története folyamán, amikor láthatóvá válik az állam és a társadalom közti szakadék. Ezen az alapon Breuilly háromféle nacionalista ellenállást különböztet meg: a kiválási, az egyesítő és a reformmozgalmat. Ezek bármelyike kialakulhat egy nemzetállamban, és olyan államokban

is, amelyek nem nemzetként határozzák meg magukat (például birodalmakban vagy gyarmatokon). Ez a hatos osztályozás aztán olymódon használható Európa és a harmadik világ politikájának összehasonlítására is, hogy rávilágít arra, miképpen alkalmazzák az elitek és mások a nacionalista érveket az államhatalomért folytatott harcban. Breuillynél a kultúra és az értelmiség szerepe az alátámasztás; a nacionalizmus elsősorban nem identitás- vagy kommunikációs kérdés, hanem egyszerűen az ellenállási (és ritkábban a kormányzati) politika kulturális működésmódja, amely egyenlőséget tesz az egyedi nemzet historicista gondolata és az egyetemes „nemzetállam” politikai gondolata között. Ezúton a nacionalisták képesek a társadalom mindenféle nem politikai erőforrásait felhasználni a politikai ellenállás mozgósítására. Az állam és a társadalom közötti növekvő szakadék elkerülhetetlen következményeként kialakuló elidegenedésre adott nacionalista válasz úgy tekintett minden egyes társadalomra vagy „nemzetre”, mint a területtel rendelkező állam természetes (és egyetlen) alapjára, nehogy idegen társadalmak „tegyenek erőszakot az egyedi nemzeti szellemen”. Breuilly hamisnak tekintti a közösség kulturális és politikai koncepciójának ilyen összeolvasztását, de elismeri, hogy ennek nagy vonzereje van minden földrészen.³²

Ez az elemzés jellemző a nemzetekről és nacionalizmusról szóló történelmi és szociológiai gondolkodás uralkodó „modernista” és „instrumentalista” iskolájára. A nemzetek nemcsak hogy a pártos ideológusok nemrég létrehozott konstrukciói, de a nacionalizmus is a legitimálás és mozgósítás eszköze, amellyel a vezetők és az elitek meggyőzik a tömegeket, hogy támogassák hatalmi versengésüket. Nemcsak a nacionalisták, hanem a nem nacionalisták – például Bismarck – is ki tudják aknázni az atavisztikus érzelmeket, és manipulálni tudják a tömeg félelmeit és elégedetlenségét, azáltal, hogy a sovinizmusukhoz szólnak, és kulturális elkülönülési érzésüket erősítik meg. Ugyan Breuilly politikai realizmusa kevésbé engedékeny a felső- és középosztályba kerülő értelmiségiekkel és eszméikkel szemben, ám elismeri szerepüket a tömegek érzelmeinek felkorbácsolásában, amit politikai célokra lehet felhasználni.³³ Hasonló instrumentalizmus uralkodik az Eric Hobsbawm és Terence Ranger szerkesztésében megjelent *The Invention of Tradition* [A hagyomány feltalálása] című kötetben.³⁴ El kell mondani, hogy nem minden tanulmány követi a könyv vezérmotívumát és hangsúlyozza ki a magukat a teremtéstől létezőnek tettető hagyományok újdonságát, sőt kitaláltságát. Világos például Prys Morgan körültekintő elemzéséből a 18. század közepén újjáéle-

dő *eisteddfodau*-ról, hogy az új gyakorlatot régebbi szokásokkal és hagyományokkal keverték; másrészt pedig hogy a neo-druida Gorsedd bekebelezése az 1819-es *eisteddfod*-ba tisztán kitaláció volt Iolo Morganwg részéről.³⁵ Hobsbawm azonban úgy tekint „erre a viszonylag nem régi történelmi találmányra, a ‘nemzetre’, annak velejáró jelenségére a nacionalizmussal, a nemzetállammal, a nemzeti szimbólumokkal, a történelmekkel és az összes többivel együtt”, mint amelyek szorosán kötődnek a „kitalált hagyományokhoz”, és mint amelyek „a társadalmi tervezés olyan gyakorlatain nyugszanak, amelyek gyakran szándékosak és mindig újtíóak”. A nemzetek se nem ősiek, se nem természetesek: épp ellenkezőleg, annak legnagyobb része, ami „szubjektív szempontból a modern ‘nemzetet’ alkotja, ilyen konstrukciókból áll, s megfelelő és általában eléggé új szimbólumokkal vagy megfelelően megnyesett diskurzusokkal (például a ‘nemzeti történelemmel’) van kapcsolatban”. Hobsbawm záró esszéjében elemzi a kitalált hagyományok késő 19. századi franciaországi, németországi és egyesült államokbeli elterjedését – az oktatási könyveket, a nyilvános ceremóniákat, az emlékműveket és épületeket, a kollektív megszemélyesítőket, így Marianne vagy a „Deutsche Michel” használatát, a megemlékezések évfordulóit, a zászlók és himnuszok használatát –, és okozatilag a társadalmi változás növekvő gyorsaságával kapcsolja össze őket, és különösen a tömeges politikai demokrácia kialakulásához köti mindezt. Ekkor volt, hogy az uralkodók és az államok fölfedezték a tömegek „irracionalitásának” hasznát, bár ez nem jelenti azt, hogy a kitalált nemzeti hagyományok maguk irracionális válaszok lennének a társadalmi szerkezet és a politikai hierarchia leomlására, mivel nyilván kielégítik a modern kor széles körben elterjedt társas és pszichológiai szükségleteit.³⁶

Következtetései egybecsengenek Hugh Trevor-Roper elemzésével a felföldi hagyományok késő 18. századi, a cullodeni jakobita vereségtől kezdődő kitalálásáról. Onnan, hogy Rawlinson „kitalálta” a kiltet az 1730-as években, azon át, hogy Macperson az 1760-as évek elején „újra felfedezte” Ossziánt, és Walter Scott megteremtette a skót irodalmi turizmust, a Colonel David Stewart által 1822-ben kiadott „klánoknak” megfelelő skótkockás szövetekig, és a majdnem letűnt középkori skót civilizáció visszaállításáért küzdő „Sobieske Stuart” testvérek *Vestiarium Scotium* (1842) és *The Costume of the Clans* [Klánok ruhája] (1844) című művéig, a kitalált hagyományok szálait beleszótták Skócia újonnan létrehozott nemzetébe, amelyet Viktória Balmoral felé mutatott odaadása és az angol polgároknak a fel-

földi élet egészséges élvezetei iránt megnyilvánuló aggodalma segített.³⁷ Természetesen az az üzenet, hogy teljesen fiktív mindenféle kapcsolat a középkori felfölddel, amely a 17. századig, a szigetlakó MacDonald lordok alatt az ír kultúra hebrida változatából állt: a nemzetek hagyományai tehát éppoly újak, mint maga a nemzet.

Ugyanez a lényege Benedict Anderson *Imagined Communities* [Képzelt közösségek] című, nemrég megjelent munkájának, a nacionalizmus eredetéről és elterjedéséről szóló tünődéseinek is. A nemzet absztrakció, a képzelet konstrukciója: olyan közösség, amelyet egyszerre szuverénnek és korlátoottnak képzelnek. Akkor keletkezik, amikor az egyház és a dinasztia világa háttérbe szorul, és többé már nem válaszolnak az emberiség halhatatlanság iránti vágyára. A nemzet az utókorral való azonosulás ígéretével segíthet nekünk abban, hogy legyőzzük a halál és a feledés véglegességét; de ez csak akkor válik lehetségessé, ha a homogén, üres, kronologikus idő koncepciója felváltja a középkori szimultán időkonceptiót. A nemzeteket a történelmi és társadalmi képzeletben hozzák létre az általánosított közösségi hősökkel való azonosulás révén, akiket ugyanennyire általánosított, de élénken részletezett helyekre és időkbe helyeznek; és ugyan velük soha nem találkozhatunk, „ismerhetjük” viszont polgártársainkat, kulturális nemzetünk tagjait ezekből az újságokban, magazinokban, regényekben, színdarabokban és operákban megjelenő azonosulásokból és leírásokból. Ez azzal vált valósággá, amit Anderson a „nyomatott kapitalizmus technológiájának” hív, amely az első valódi árut, az ipari méretekben sokszorosított nyomtatott könyvet hozta létre. Az utazás lehetőségével és a gyarmatosító elitek „kormányzati zarándoklatával” együtt a nyomtatott irodalom és a sajtó lehetővé tette a nemzet „elbeszélését” és képzeletbeli „konstruálását”. A világ különböző részein és az egymást követő korszakokban a konstrukciónak ez a folyamata különböző formákat öltött, Európa köznyelvi-irodalmi és filológiai nacionalizmusától kezdve az autoritárius birodalmak „hivatalos” és a kommunista államok – így Vietnám és Kína – marxista nacionalizmusáig. Ám a mögöttes kulturális és gazdasági folyamatok nagyjából hasonlóak voltak, és eredményük mindenütt az elképzelt közösségek ugyanaz az alapmodellje volt, amelyet „nemzetnek” hívunk.³⁸

Identitás és folyamatosság

A történészek és a nemzetek, illetve a nacionalizmus természetével és

történetével foglalkozó néhány más ember munkájának e rövid áttekintése szükségszerűen szelektív és részleges volt. Gondolatmenetük fő vonulatait próbáltam megmutatni a történeti részletek helyett. Ez lehetővé tette, hogy megragadjuk a téma tárgyalásának történelmi fázisait, amelyek – amint azt az elején megmutattam – nagyjából megfelelnek a történész saját helyzetének és korának. Az első időszak vagy szakasz durván a 19. század közepétől az 1920-as évekig tart; Bauer teljes körű tárgyalását leszámítva – ám Bauer nem történész a szó szoros értelmében – az összes tanulmány esszé vagy tanulmányrészlet, és konkrét európai nacionalista helyzetekkel foglalkozik. Csak a második időszakban találkozunk komoly próbálkozásokkal a történészek részéről, hogy a nacionalista jelenségek területével foglalkozzanak, és közelebről is megvizsgálják a nacionalizmus ideológiájának és meghosszabbodásának változatait. Mindent egybevéve, a nemzet kárára inkább az ideológiai, semmint az érzés értelmében vett nacionalizmus érdeklí az olyan történészeket, mint Hayes, Snyder, Kohn és Shafer, és a hangsúly nem annyira a nacionalizmus felemelkedésének és vonzerejének módszeres magyarázatára, hanem az alkategóriák leírására és besorolására esik. Valójában csak a harmadik időszakban, az 1950-es évek óta van úgy, hogy a történészek nagyobb figyelmet szenteltek az egyes mozgalmak vagy általában a nacionalizmus eredetét és fejlődését magyarázó szituációs vagy általános tényezőknél. Ugyanebben az időszakban növekszik az érdeklődés a nemzeti érzés és a nemzet, mint megmagyarázandó dolgok iránt. Ugyan egyes történészek továbbra is az ideológiának szentelik figyelmüket, sokan mások hozzáveszik ehhez az ideológia szerepének kérdését a nemzetek létrehozásában vagy a nemzeti öntudat erősítésében illetve támogatásában. Ugyanígy nő az érdeklődés a szociológiai tényezők, mint a nacionalizmus eredetének és vonzerejének lehetséges okai iránt, és a megközelítések és módszerek más tudományokéval való keresztezése irányába.³⁹

Ezeknek a különböző érdeklődéseknek és változatos megközelítéseknek a fényében kérdés, beszélhetünk-e a nacionalizmus általános történelmi perspektívájáról? Ezzel túl messzire mennénk. Azt tehetjük, hogy felsoroljuk azokat a fő jellegzetességeket, amelyek igazak a legtöbb történész nemzetekről és nacionalizmusról kialakított felfogásáról, és feltehetjük a kérdést, hogy a kapott kép mennyire felel meg és segíti megmagyarázni ennek az összetett jelenségnek a sokféle arcát.

E jellegzetességek közül három emelkedik ki, különösen az újabb tör-

ténézsi magyarázatok esetében. Az első a már említett szkepticizmus, sőt ellenségesség a nacionalizmussal szemben. Ez a nacionalizmus inherensen abszurd, és romboló hajlamainak kihangsúlyozásában jelenik meg. Olyan motívum ez, amely végighúzódik a történelmi megközelítés mindhárom korszakán. Természetesen ez nem a történészek sajátossága: a politológiával és a nemzetközi kapcsolatokkal foglalkozó tudósok is a nacionalizmus államokat és államközi rendet destabilizáló hatásaira összpontosítanak. Mindamellet a történészek, úgy tűnik, nagyobb szkepticizmust és ellenségességet mutatnak másoknál, talán mert pontosan tudatában vannak a nemzeti érzés és nacionalizmus zavaró pszichológiai vetületeinek. Időnként ez a tudatosság a pszichologizmus vádjának teheti ki őket, vagy annak, hogy egy szintre, a szociálpszichológiára redukáljanak egy olyan jelenséget, amely számos szinten jelenik meg. Ám talán a súlyosabbik vád az, hogy amikor az ideológiát tételezik az elsődlegesen megmagyarázandó dolognak, figyelmen kívül hagyják vagy megkerülik azt, hogy mennyire fontos a nemzet kialakulásának folyamata, amely valamilyen mértékig független a nacionalista ideológusok tevékenységétől. Ha egyes szociológusok abban vétkesek, hogy kifelejtették ezeket a tevékenységeket, néhány történész talán túl nagy figyelmet szentelt és magyarázó erőt tulajdonított nekik.

Ennek a történészi hajlamnak az egyik hatása, hogy lekicsinyli a nacionalista törekvések egyes funkcionális, sőt „konstruktív” vetületeit. Amint ezeket a tevékenységeket a „nemzet kialakulásának” kontextusába helyezzük, amely különböző okoknál fogva nemsokára bekövetkezhet (és amely nem egyenlő a „nemzetépítés” kontextusával), nagyobb érvényességre és gyakorlati haszonra tehetnek szert, mint amennyit általában nekik tulajdonítunk. Nem ritka, hogy a folyamat kulturális reneszánszt és új közösségi kezdeményezések sorát hozza; ha ezek némelyike szinte abszurd vagy káros is, mások jól láthatóan jótékonyak és innovatívak, különösen a zene, a művészetek, az irodalom és a különböző tudományok területén.⁴⁰

A nacionalizmus szegényességéről alkotott általános történészi feltételezésekkel kapcsolatos a történészek azon meggyőződése is, hogy a nemzetek mesterséges közösségek, nagyjából kitalált kötődésekkel. Innen ered a „nemzet dekonstrukálásának” közkeletű vállalkozása, amelyet sok antropológus is osztt; és annak szükségessége, hogy felfedjék a nacionalista manipulátorok céljait, akik önös céljaikra használják a tömegek atavisztikus érzelmeit. Ez a tárgya a Paul Brass és Francis Robnson közötti élénk vitának Pa-

kisz tán megalakulásáról és a nacionalista elitek szerepéről az észak-indiai tömegek muszlim érzésének kialakításában, illetve az arra való reagálásban.⁴¹

Ám ahogy Hobsbawm megengedően megjegyzi, a tömegekben csak néhány hagyomány talál visszhangra, s csak néhányuk bizonyul tartósnak. A nemzet, mint arra rámutat, a tartós „kitalált hagyományok” legfontosabbika.⁴² Ha így van, milyen értelemben kellene „kitalálnak” vagy „konstruálnak” tekintenünk? Miért van az, hogy ez a „találmány” olyan gyakran és olyan különböző társadalmi körülmények között annyira mély érzelmeket látszik megmozgatni, és oly hosszantartóan? Semmilyen mesterséges dolog, bármilyen jól is legyen megkonstruálva, nem élne túl ilyen sok különböző fajta viszontagságot, vagy illene ennyire sok különböző körülményhez. Világos, hogy nacionalista mesterkedésnél többől áll a nemzetek kialakulása, és a „kitalálást” másként, a meglévő elemek újfajta rekombinációjaként kell érteni.⁴³

A nemzetek és a nacionalizmus úgynevezett „mesterségessége” szorosan kötődik az általános történelmi kép harmadik jellemzőjéhez: a nemzetek és nacionalizmus modernségéhez. Nos, a történészeknek teljes bizonyossággal igazuk van, amikor azt állítják, hogy a nacionalizmus ideológia és mozgalom, amely olyan társadalmi csoport autonómiáját, egységét és identitását akarja megteremteni és fenntartani, amelynek egyes tagjai potenciális vagy létező „nemzetként” tekintenek a csoportra, a 18. század végének terméke. Ekkor történt, hogy kialakult a konkrétan nacionalista tan, azt hirdelve, hogy a világ különálló nemzetekre oszlik, melynek mind megvannak a saját jellegzetességei, hogy a nemzetek a politikai hatalom forrásai, hogy az emberek csak annyiban szabadak, amennyiben autonóm nemzetekhez tartoznak, és hogy a nemzetközi béke és biztonság attól függ, hogy minden nemzet autonóm legyen, lehetőség szerint a saját államában. Csak a 18. században terjedtek el ezek a nézetek az európai államközi rendszer konkrét kontextusában.⁴⁴ Nem minden történész fogadta el azonban az ehhez kapcsolódó másik nézetet, vagyis hogy a *nemzet* is modern lenne. A történészek egy idősebb nemzedéke utánanézett és talált is nemzeteket a görögök, a zsidók a perzsák és egyiptomiak esetében, különösen az ókorban.⁴⁵ Mások ugyanígy meg voltak győződve a nemzet létezéséről a középkori franciák és angolok, skótok és svájciak esetében.⁴⁶ Még ma is vannak támogatói ezeknek a nézeteknek, bár számuk alacsony.⁴⁷

Manapság azonban a legtöbb történész elfogadja, hogy a „nemzet” mo-

dern, és csupán abban különböznek, hogy mikorra teszik az egyes nemzetek kialakulásának időpontját, és hogy mit gondolnak, milyen tényezők vezettek a kialakulásukhoz. A nemzetet teljesen modern fogalomnak és a társadalmi szerveződés teljesen modern formájának tartják, amelynek létrejöttéhez az állami bürokrácia, a kapitalizmus, a szekularizáció és a demokrácia jellegzetesen „modern” feltételei kelljenek.

Három dolgot mondhatunk erről a koncepcióról. Az első, hogy ez is tartalmaz „mitikus” elemet a drámai interpretáció értelmében, azaz olyan elemeket, amelyekben széles körben hisznek, és amelyek – miközben múltbéli eseményekre vonatkoznak – jelenbeli érdekeket és jövőbeli célokat szolgálnak. A „modern nemzet mítosza” a premodern időszakra utal vissza, amely „nemzet nélküli” és dramatizálja a modernizáció nemzeteket létrehozó narratíváját; a nemzetek pedig ebben a képben az emberi történelem többé-kevésbé sajnálatos állomását képviselik, a hagyományos, földművelő és a modern, ipari társadalmak közti radikális szakadás egy részét, amelyen felülemelkedünk, amint a teljes modernitást elérjük. Az ilyen „ellenmítosz” relativizálni kívánja a nacionalizmust, valamint elutasítani és megmagyarázni magának a nacionalista mítosznak az állításait és feltételezéseit.⁴⁸

A második állítás, hogy még a „modernista” nacionalizmus-koncepció feltételezéseinek talaján állva is fontos különbség van a nemzetek csoportjai között mind a típusok, mind a korszakok tekintetében. Természetesen sok függ attól, hogy az ember a „nemzet” milyen definícióit használja. Tétélezzük fel, hogy a „nemzet” szó alatt *nagy, területileg összetartozó csoportot értünk, amely közös kultúrával, munkamegosztással, jogrenddel és a kötelességek közös meghatározásával rendelkezik*, olyasfajta tulajdonságokkal, amelyek nem voltak jellemzőek az ókorban és a korai középkorban.⁴⁹ Még az ilyen „modernista” definícióval is figyelembe kell venni azt a fajta megkülönböztetést, amelyet Hugh Seton-Watson, és egy másik kontextusban Charles Tilly tett a Nyugat- és Észak-Európában lassan kialakuló, folytonos nemzetek (és államok), illetve a későbbi, „csinált nemzetek” között, amelyek a nacionalizmus korának szülöttei. Világos, hogy Nyugaton a „nemzetek kialakulása” előre nem látott és nem szándékos folyamat eredménye volt, amelyben az államok az uralmon lévő etnikai közösségek körül formálódtak, majd fokozatosan nemzeti államokká alakultak. Másutt ezekhez a folyamatokhoz külső ingerekre és tervezett aktivizmusra volt szükség.⁵⁰

Természetesen nem szabad ezt úgy venni, mintha Seton-Watson azt su-

gallná, hogy valami „nemzet”-szerű a 15. századi Angliában, Franciaországban és Spanyolországban is volt már, mert egyáltalán nem ez Seton-Watson állítása. Inkább a nemzetformálódás két különböző útjára mutatott rá, és arra, hogy szükséges ezen pályák egyikét a középkorig követni, ám ennek a pályának a 19. századig igazából nem értek a végére (ha egyáltalán végére értek), amint arra Eugen Weber olyan jól emlékeztetett Franciaország és régiói esetében.⁵¹

Ez elvezet utolsó állításomhoz. Ha megegyezünk abban, hogy a nemzetek kialakulásában résztvevő folyamatok némelyike a középkorig vagy talán még korábbra nyúlik vissza, akkor talán legitimé és szükségessé válik annak kutatása, hogy a premodern közösségek milyen viszonyban állnak a „modern nemzetekkel”, amennyiben jobban meg akarjuk érteni, hogy a nemzeteknek miért ilyen nagy a vonzereje a modern világban. A nacionalizmus annyi történész és más tudós által elfogadott modernista képével az az igazi baj, hogy bizonyos történelmi sekélyességet mutat. Azzal, ha az ember kizárólag a modern korba való átmenetre helyezi a nemzetet és a nacionalizmust, és a „modernség” termékeként kezeli azokat, megnehezíti annak megmagyarázását, hogy az emberek miért térnek vissza a múlthoz, és miért éreznek folytonosságot az etnikai múlttal. Felborult a folytonosság és az elkülönülés egyensúlya, és ezért olyan zavarba ejtő a kollektív identitás utáni modern kutakodás – hacsak persze az ember nem a mindenki által használt „valahova tartozni kell” szükségletét hozza fel. Ám amint azt már kifejtettük, ez a szükséglet változékony, de mindenesetre nem magyarázzuk meg vele, hogy más közösségek helyett miért pont a nemzethez kapcsolódik oly gyakran.

Ezért olyan fontos és szükséges a premodern közösségek kulturális modelljeit megvizsgálni, ami segíthet megmagyarázni, miért vonz annyi embert a nemzet, hogy hűségük és szolidaritásuk elsődleges fókusza legyen a modern világban. Nemcsak olyasfajta konkrét folytonosságokra mutathatunk rá, mint amilyeneket John Armstrong mutat be a középkori keresztény és iszlám etnikai identitásokkal foglalkozó tanulmányában, különösen a mítoszok, szimbólumok és történelmi emlékezet területén, amelyeket Renan választott ki.⁵² Az, hogy az ókorban és a középkorban a világ sok területe különböző fajta etnikai közösségek (vagy *ethnie*-k) szerint tagolódott társadalmi és kulturális szempontból, ahogy ez ma is van, és az, hogy az *ethnie*-k egyes elemei megegyeznek a modern nemzetek tulajdonságaival (a leszá-

mazás mítoszai, emlékek, egyes kulturális elemek, esetleg a terület és a név), jobb kiindulópontot nyújthat a modern nemzetek kialakulásában résztvevő átalakulások és megújulások, valamint a nacionalizmusnak ezekben a folyamatokban betöltött szerepének tanulmányozásához. Még ha az etnikum elemei „konstruáltak” és „rekonstruáltak” is, és néha egyszerűen „kitaláltak”, az, hogy ezek a tevékenységek évszázadok, sőt évezredek óta működnek, és hogy számos *ethnie*, miközben megváltoztatta kulturális jellemzőit, hosszú időn át beazonosítható közösség maradt, azt sugallja, hogy saját kockázatunkra figyelmen kívül hagyjuk az ilyen közösségeknek a modern nemzetek alakulására tett befolyását.⁵³

Nem az volt itt a célom, hogy minden történést a nacionalizmus egy előre elgondolt keretébe illesszek, hanem csak annyi, hogy kiemeljem a szerintem fontos részleteket a témával kapcsolatos írásaik mögött megbúvó érvelésből. Természetesen vannak olyan történészek, akik nem fogadják el a pillanatnyilag uralkodó trendeket, és akiknél a nemzet több mint modern konstrukció, a nacionalizmus pedig nem a bomlás szelleme, ahogy gyakran beállítják. Mindamellett érdekes, hogy a történészek széles táborra elfogadta és elfogadja az általános „modernista” ábrázolást, amelyet leírtam, valamint ők is osztoznak az általános szkepticizmusban és gyanakvásban a nacionalizmussal szemben, amelynek a világ számos baját tulajdonítják.

Nyitott kérdés, hogy vajon ez az ítélet indokolt-e egy olyan változékony jelenséggel kapcsolatban, mint a nacionalizmus. Ám az ítélethez vezető mögöttes elemzés, amely ugyan lenyűgöző meglátásokat eredményez, épp annyi problémát vet fel, mint amennyit megold.

Fordította: Kuszting Gábor

JEGYZETEK

- ¹ A nacionalista történészek szerepe a nacionalizmus terjesztésében, amennyire én tudom, még nem volt teljes mértékű vizsgálat tárgya; de Hans Kohn munkájának több fejezete is foglalkozik azzal, hogy egyes történészek miképpen járultak hozzá konkrét mozgalmakhoz, például Müller és von Treitschke, In Kohn, Hans: *The Mind of Germany*, London, 1965.; lásd még Micheletről: Kohn, Hans: *Prophets and Peoples*, New York, 1961, és Palackýról: *Pan Slavism*, 2. kiadás. New York, 1960.
- ² Mint például a Royal Institute of International Affairs *Report in Nationalism*, Edward H. Carr, London, 1939, vagy Michelat, G. és Thomas, J.–P. H.: *Dimensions du nationalisme*. Párizs, 1966. Az ilyen definíciót használó esettanulmányt lásd: Klausner: Why they Chose Israel. In *Archives de sociologie des religions*, 1960, 9, 29–44.
- ³ A whig-tanítást lásd: Mill, John Stewart: *Considerations on Representative Government*. London, 1872, és a Lord Acton kritikáiról megjegyzéseket alább.
- ⁴ Perham, M.: *The Colonial Reckoning*. London, 1963; Hodgkin, Thomas: The Relevance of „Western” Ideas in the Derivation of African Nationalism. In Pennock, J.R. (szerk.): *Self-government in Modernising Societies*. Englewood Cliffs, 1964. A „neo-nacionalizmus” szociálpszichológiai elméletét lásd: Mayo, Patricia: *The Roots of Identity: Three National Movements in Contemporary European Politics*. London, 1974; az ilyen megközelítések értékelését lásd: Smith, Anthony D.: The Diffusion of Nationalism. In *British Journal of Sociology*, 1978, 29, 234–48.
- ⁵ Néhány történész, így Marcu, E. D.: *Sixteenth-century Nationalism*. New York, 1976, a 16. századra teszi a nacionalizmus, mint ideológia eredetét; legtöbbjük azonban a „demokratikus forradalom” korára teszi, így Palmer, R.: The National Idea in France before the Revolution. In *Journal of the History of Ideas*, 1940, 1, 95–111.; és Godechot, J.: *France and the Atlantic Revolution of the Eighteenth Century, 1770–1779*. New York, 1965; lásd Kohn, Hans: *Prelude to Nation-States: The French and German Experience, 1789–1815*. New York, 1967, és Eugene Kamenka, Eugene (szerk.): *Nationalism. The Nature and Evolution of an Idea*, London, 1976.
- ⁶ Michelet, Jules: *Historical View of the French Revolution*. London, 1890, 382–403., idézi Kohn, Hans: *Nationalism: Its Meaning and History*. Princeton, 1955, 97–102.
- ⁷ Bretter Z. és Deák Á. (szerk.): *Eszméek a politikában: a nacionalizmus*. Pécs, 1995, Tanulmány, (Réz Pál fordítása)
- ⁸ Renan, Ernest: *Qu'est-ce qu'une nation?* Párizs, 1882; Kohn: *Nationalism*, 135–44.
- ⁹ Lord Acton: Nacionalizmus. In *Az angolszász liberalizmus klasszikusai I*. Budapest, 1991, Atlantisz, 150. és 152..
- ⁹ Gerth, Hans és Mills, C. Wright Mills (szerk.): *From Max Weber, Essays in Sociology*. London, 1947, 176. old.
- ¹⁰ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai 2/3*. Budapest, 1996, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 31. (Erdélyi Ágnes fordítása)
- ¹¹ Weber, Max: *Gazdaság és társadalom: a megértő szociológia alapvonalai 2/1*. Budapest,

- 1992, Közgazdasági és Jogi Könyvkiadó, 105. (Erdélyi Ágnes fordítása.) „Az egész történelem”, vonja le a következőket Weber, „azt mutatja, hogy a politikai cselekvés milyen könnyen kelti fel a vérszerinti rokonság hitét, hacsak az antropológiai típusok nagy különbsége nem áll ennek útjába”. (393.)
- ¹² Davis, Horace B.: *Nationalism and Socialism: Marxist and Labour Theories of Nationalism*, London, New York, 1967, 1–3 fejj.; Cummins, Ian: *Marx, Engels and National Movements*. London, 1980.
- ¹³ Hegel „történelem nélküli népek” elméletéről és arról, hogy használta ezt fel Engels lásd: Rosdolsky, Roman: Friedrich Engels und das Problem der „Geschichtslosen Völker” In *Archiv für Sozialgeschichte*. Hannover, 1964, 4, 87–282.; általánosabban lásd: Fisera, V.C. és Minnerup, G.: Marx, Engels and the National Question. In Cham, E. és Fisera, V.C. (szerk.): *Socialism and Nationalism*. Nottingham, 1978, 1, illetve Connor, Walker: *The National Question in Marxist-Leninist Theory and Strategy*. Princeton, 1984.
- ¹⁴ Davis: *Nationalism*; Talmon, Jacob L.: *The Myth of the Nation and the Vision of Revolution*. London, 1980, 111.
- ¹⁵ Bauer, Otto: *Die Nationalitätenfrage und die Sozialdemokratie (1908)*. Bécs, 1924; Talmon, 7. fejj.
- ¹⁶ Hayes, Carlton: *The Historical Evolution of Modern Nationalism*. New York, 1931; Smith, Anthony D.: *Theories of Nationalism*. London, New York, 1967, különösen az 5. és 7. fejezetek; Davis, *Nationalism*.
- ¹⁷ Kohn, Hans: *Nationalism and Liberty: The Swiss Example*. New York, 1957; *Pan Slavism; Mind of Germany; Prelude to Nation-States*.
- ¹⁸ Carr, Edward H.: *Nationalism and After*. London, 1945.
- ¹⁹ Carr, II. 39.; Shafer, B. C.: *Nationalism, Myth and Reality*. New York, 1955.
- ²⁰ Carr, I.
- ²¹ Snyder, Louis: *The Meaning of Nationalism*. New Brunswick, 1954; *The New Nationalism*, Ithaca, 1968, 64–67.
- ²² Minogue, Kenneth: *Nationalism*. London, 1967, 1. fejezet.
- ²³ Plamenatz, John: Two Types of Nationalism. In Kamenka (szerk.): *Nationalism*.
- ²⁴ Francis, Emerich: The Ethnic Factor is Nation-building. In *Social Forces*, 1968, 68, 338–346.; lásd még az „etnikai” és „politikai” nemzetek közötti különbségtételt: Krejci, Jaroslav és Velimsky, V.: *Ethnic and Political Nations in Europe*. London, 1981; v.ö.: Symmons-Symonowicz, Konstantin: *Nationalist Movements: A Comparative View*. Meadville, PA., 1970.
- ²⁵ Seton-Watson, Hugh: *Nations and States*. London, 1977.
- ²⁶ Seton-Watson, Hugh: *Nationalism, Old and New*. Sydney, 1965; *Nations and States*, 1–2. fejj.
- ²⁷ Baron, Salo W.: *Modern Nationalism and Religion*. New York, 1960. – annak elemzése, hogyan látták az alapító atyák a vallás és a nacionalizmus kapcsolatát.
- ²⁸ Trevor-Roper, Hugh: *Jewish and Other Nationalisms*. London, 1961; Smith, Anthony D.: *Theories*, 2. fejj.

- ²⁹ Kedourie, Elie: *Nationalism*. London, 1960, különösen a 101. o.: ennek a könyvnek azonban az a lényege, hogy a nacionalizmust az akarat tanaként kritizálja, és mint olyat, amely még hívei irányításán is kívül esik.
- ³⁰ Kedourie, Elie (szerk.): *Nationalism in Asia and Africa*. London, 1971, Bevezetés. Lásd még Kohn, Norman: *The Pursuit of the Millenium*. London, 1975. – a középkori kereszténység ezredvég-mozgalmairól. További megjegyzéseket a nacionalizmus és az ezredév mozgalmai közti kapcsolatról lásd: Smith, Anthony D.: *Nationalism in the Twentieth Century*. Oxford, 1979, 2. fejt.
- ³¹ Innen származik a nacionalista írók *Nationalism in Asia and Africa* című antológiája, amelyet Kedourie gyűjtött össze. Az értelmiségiek nacionalizmusban betöltött szerepéről lásd: Gella, Aleksandr (szerk.): *The Intelligentsia and the Intellectuals*. Beverly Hills, 1976, és Seton-Watson, Hugh: *Neither War, Nor Peace*. London, 1960, 6. fejt. Az osztály és a nacionalizmus összefüggéseiről lásd: Shafer, B.C.: Bourgeois Nationalism in the Pamphlets on the Eve of the French Revolution. In *Journal of Modern History*. 1983, 10, 19–38.
- ³² Breuilly, John: *Nationalism and the State*. Manchester, 1982, bevezetés és következtetések.
- ³³ Breuilly, 16. fejt.; Ebben Breuilly közel jár ahhoz az állásponthoz, amelyet Tom Nairn foglal el művében: Nairn, Tom: *The Break-up of Britain*. London, 1977, 2. és 9. fejezet az értelmiségről.
- ³⁴ Hobsbawm, Eric and Ranger, Terrence (szerk.): *The Invention of Tradition*. Cambridge, 1983.
- ³⁵ Morgan, P.: From a Death to a View: The Hunt for the Welsh past in the Romantic Period. In Hobsbawm és Ranger (szerk.): *Tradition*. (Iolo Morganwg-t valójában Edward Williamsnek hívták.)
- ³⁶ Hobsbawm, Eric: Introduction: Inventing traditions (főleg a 13–14. oldal) és a 7. fejezet. In Hobsbawm és Ranger (szerk.): *Tradition*. Érdekes, milyen vonzó mindenfajta történész számára az a gondolat, hogy a nemzet szükségleteket elégít ki; ez bátorít az óvó megjegyzésre.
- ³⁷ Trevor-Roper, Hugh: The Invention of Tradition: The Highland Tradition of Scotland. In Hobsbawm és Ranger (szerk.): *Tradition*.
- ³⁸ Anderson, Benedict: *Imagined Communities: Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London, 1983. Idevettem Andersont, bár az ő magyarázata legalább annyira szociológiai, mint történelmi a történelmi kontextusnak és az események egymásutánjának szentelt figyelme miatt; és ahogy a nemzetet konstruktumnak gondolja, az jól összevág sok mai történész felfogásával.
- ³⁹ Természetesen nem lehet mereven és gyorsan megkülönböztetni ezt a három időszakot; és néhány elemük, így a nemzet jelenségében lévő mesterségesesség érzése, mindvégig visszhangra talál. Hasonlóképpen a korábbi időszakokban is lehet találni szociológiai részleteket, Bauernél, Kohnnál, Carrnál és természetesen Max Webernél. A párhuzamos szociológiai paradigmákat vagy megközelítéseket lásd: Smith, Anthony D.: Nationalism and Classic Social Theory. In *British Journal of Sociology*, 1983, 34, 19–38.

- ⁴⁰ A „nemzetépítés” kifejezése valójában a „nemzetállam” intézményeinek és szerepének kiépítését célzó nacionalista programra utal. A gyakorlatban sokkal inkább az „államépítés” foglalkoztatja, mint a „nemzet létrehozása”. Ugyanakkor a „nemzet kialakulása” kifejezés mindazokra a folyamatokra vonatkozik, amelyek akarva vagy akaratlanul hozzájárulnak a nemzet és a nemzeti öntudat kifejlődéséhez. Ez rendszeresen magába foglalja a nacionalisták társadalmi és kulturális tevékenységét; de lefedheti a királyok és miniszterek katonai és politikai tevékenységeit, a lakosság növekedésének és az iparosodás, valamint az egyházak és birodalmak hanyatlásának ütemét. Mindezek bekapcsolódhatnak a „nemzet kialakulásának” folyamatába, de a „nemzetépítésbe” nem. A vizuális művészetek szerepéről a nemzet koncepcióinak alakításában a 18. század végének Nyugat-Európájában lásd: Rosenblum, Robert: *Transformations in Late Eighteenth-century Art*. Princeton, 1967.; Herbet, Robert: *David, Voltaire, Brutus and the French Revolution*. London, 1972.; és Smith, Anthony D.: Patriotism and Neo-Classicism: The „Historical Revival” in French and English Painting and Sculpture, 1746–1800. Publikálatlan Ph.D. dolgozat a Universty of Londonon.
- ⁴¹ Taylor, David és Yapp, Malcolm (szerk.): *Political Identity in South Asia*. London, Dublin, 1979.; Sathyamurthy, T.: *Nationalism in the Contemporary World*. London, 1983.
- ⁴² Hobsbawm és Ranger (szerk.): *Tradition*, főleg a 6–7, 10–11, 13–14 és 303–5., illetve még Mosse, G.: Mass Politics and the Political Liturgy of Nationalism. In Kamenka (szerk.): *Nationalism*.
- ⁴³ A „kitalálás” e jelentését lásd: Banks, Joe: *The Sociology of Social Movements*. London, 1972.
- ⁴⁴ A nacionalista tanítás e kijelentését és a nacionalizmus mozgalomként történő meghatározását lásd: Smith, Anthony D.: Nationalism, A Trend Report and Annotated Bibliography. In *Current Sociology*, 1973, 3, 2. rész. A „nemzeti érzés” és a „nemzeti” különbözőség tudata azonban meglehetősen korábban alakult ki, talán a vesztfáliai béke által létrehozott európai államrendszertől bátorítva; e témával kapcsolatban lásd: Kemilainen, Aira: *Nationalism, Problems Concerning the Word, the Concept and Classification*. Yvatskyla, 1964.; és Tilly, Charles (szerk.): *The Formation of National States in Western Europe*. Princeton, 1975.; lásd még Howard, Michael: *War in European History*. London, 1976.
- ⁴⁵ Például Walek-Czernecki, M. T.: Le Role de la nationalité dans l'histoire de l'antiquité. In *Bulletin of the International Committee of Historical Science*, 1929, 2, 305–20.; és kritikussabb hangot megütve, Hadas, Moses: National Survival Under Hellenistic and Roman Imperialism. In *Journal of History of Ideas*, 1950, 11, 131–9.
- ⁴⁶ Coulton, G. C.: Nationalism in the Middle Ages. In *Cambridge Historical Journal*, 1935, 5, 15–40.; Handelsman, M.: Le Role de la nationalité dans l'histoire du Moyen Age. In *Bulletin of the International Committee of Historical Science*, 1929, 2, 235–46.; Koht, Halvdan: The Dawn of Nationalism in Europe. In *American Historical review*, 1974, 52, 265–80.

- ⁴⁷ Például Levi, Mario Attilio: *Political Power in the Ancient World*. London, 1965.; Huizinga, Johann: Patriotism and Nationalism in European History. In *Men and Ideas: Essays on History, the Middle Ages and the Renaissance*. New York, 1970; és egy kritikusabb mű: Reynolds, Susan: *Medieval Origines Gentium* and the Community of the Realm. In *History*, 1983, 375–90., aki szerint a középkori királyságok ugyan nem voltak nemzetek a szó modern értelmében, de azok szokásokon és származáson alapuló közösségekre épültek, és hasonlóak voltak az „etnikai államokhoz” – ezt fejti ki: Reynolds: *Kingdoms and Communities in Western Europe, 900–1300*. Oxford, 1984.
- ⁴⁸ Tudor, Henry: *Political Myth*. London, 1972; Smith, Anthony D.: The Myth of the „modern Nation” and the Myths of Nations. In *Ethnic and Racial Studies*, 1988, 1, 1–26.
- ⁴⁹ A „nemzet” definícióit lásd: Rustow, Dankwart: *A World of Nations*. Washington DC, 1967, 1. fejj., és Smith: *Nationalism*, 2. rész; a nemzet „modernista” és „örökéletű” képzetét lásd: Smith, Anthony D.: Ethnic Myths and Ethnic Revivals. In *European Journal of Sociology*, 1984, 283–305.
- ⁵⁰ Seton-Watson, *Nations and States*. 2–3 fejj.; Tilly: *Formation of Nation States*. Bevezetés és Következtetések.
- ⁵¹ A nemzet kialakulásának angliai és franciaországi folyamatáról lásd: Strayer, J.: The Historical Experience of Nation-building in Europe. In Deutsch, K. W. és Foltz, W. (szerk.): *Nation-building*. New York, 1963.; és általánosabb szemszögből, Orridge, Andrew: Separatist and Autonomist Nationalisms: The Structure of regional Loyalties in the Modern State. In Williams, C. (szerk.): *National Separatism*. Cardiff, 1982. Franciaország 1870 és 1814 közötti alakulását lásd: Weber, Eugen: *Peasants into Frenchmen*. London, 1979.
- ⁵² Armstrong, John: *Nations before Nationalism*. Chapel Hill, 1982.; és ami az íreket illeti lásd: Hutchinson, John: *The Dynamics of Cultural Nationalism; The Gaelic Revival and the Creation of the Irish Nation State*. London, 1987.
- ⁵³ Amint azt Smith kifejti: Smith, Anthony D.: *The Ethnic Origins of Nations*. Oxford, 1986.

